

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

134:1 • 2014

Skatteböndernas roll under medeltiden

STEFAN BRINK* *University of Aberdeen*

Olof, Holm, *Självägarområdenas egenart: Jämtland och andra områden i Skandinavien med småskaligt jordäggande 900–1500* (Stockholm: Historiska institutionen, Stockholms universitet 2012). 223 s.

Själväggande bönder eller skattebönder är ett tema som rönt märkligt lite intresse inom modern medeltidshistoria. Antagligen har, under trycket från den kontinentala situationen under medeltiden, varifrån förklaringsmodeller hämtats, fokus gärna i stället varit på frälset och deras godsbildningar. Bakomliggande orsaker till varför vi har regioner i Norden där ett frälse inte etablerat sig och där vi har en majoritet av fria skattebönder, har därför inte analyserats i nämnvärd utsträckning. Ur ett europeiskt perspektiv är denna forskningssituation olycklig.

Nu har Olof Holm velat ändra på detta med sin avhandling om själväggande bönder i Jämtland, vilka han vill belysa och strukturellt förstå, för att komma åt deras egenart och bakgrund. Denna recension av hans avhandling följer i stora drag min opposition i min egenskap av fakultetsopponent.

Inledningsvis i avhandlingen diskuteras jordäggande och jordegendomsförhållanden, liksom de regioner som haft själväggande bönder, i Norden och övriga Europa. Holm ställer frågan: Vad kan tänkas ha lett fram till att större jordägare saknades i vissa områden, medan en stor del av jorden kommit att samlas och ingå i privatägda gods i många andra?

För att komma åt denna fråga ställer Holm upp tre kriterier, som enligt honom måste finnas tillhands för att ett område ska ha utvecklats till ett godsägarområde före 1500-talet: 1) tillgång på objekt (jordegendomar) att investera i; 2) resursstarka individer med kapacitet att bygga upp och behålla ett större jordinnehav, det vill säga ett gods; och 3) vilja hos individer att investera i jord och godsdrift i detta område. Omvänt, för att ett område ska

* Fakultetsopponent; professor i Scandinavian Studies.

ha blivit ett självägareområde, ska ett eller flera av ovanstående villkor således inte ha uppfyllts.

Olof Holm har i sin analys valt att arbeta tvärvetenskapligt, inbegripande såväl historiska, arkeologiska som språkliga källor, och han undersöker en lång tidsperiod, från den yngre järnåldern och fram till 1500-, 1600- och 1700-talen. Vad som kanske tydligare kunde ha framgått är att hans kommande analys utgår från en speciell lokal, nämligen det försvunna Västerhus på Frösön i Jämtland.

Namnet *Västerhus* ställer till problem. Holm avvisar tidigare tolkningar, som att namnet skulle bestå av orden *väster* och *hus* – det senare i den från medeltiden kända betydelsen 'befäst hus, borg, slott' – vilket kunde implicera att namnet äldst åsyftat att en medeltida borg eller ett fäste funnits på platsen (Carl Lindberg), eller att namnet utgjorde del av ett sammanhang med *Huse* (i husom 1501) i Häggenås (östra Jämtland) och två andra ortnamn på pluralt *-hus* i Norrland (*Västerhus* i Själeved och *Husum* i Grundsunda, Ångermanland) (Lars Hellberg). Holms eget bidrag blir att jämföra med namnskicket i Västnorden, där en senare led *-hus* är vanlig i namn på enskilda gårdar i en by, eller utbrutna gårdar, och eftersom Jämtland bevisligen fått många kulturella impulser västerifrån tänker sig Holm att det är detta *hus* som ingår i *Västerhus*. Han antar därför att Västerhus utbrutits ur en äldre by och den bör då ha varit det i dag försvunna *Kråksta*, granne till Västerhus i sydost. Detta bruk av *-hus* skulle enligt Holm ha en bra parallell i gårdnamnen på *-gård(en)*, ehuru dessa förekommer under ett senare skede i historien. Dessa senare namn påträffas ymnigt i Jämtland – och inte bara där, bör tilläggas. Vi skulle således här, om Holms tolkning träffar rätt, ha en kronologisk skillnad för samma bebyggelseföreteelse, 'gård i by, utbruten gård ur bygemenskap', där de på *-hus* tillhört ett äldre, förhistoriskt skede, medan de på *-gård(en)* tillhört en senare tid.

Som jag ser det finns ett problem att jämföra namnen på *-hus* med de på *-gården*, vilka båda skulle åsyfta gårdar i en by, men med olika kronologi. Namn på gårdar med *-gården* förekommer i hundratals, kanske tusentals, över hela Norrland, mig veterligt, men hur är det med *-hus*? Utan att ha undersökt saken närmare förefaller dessa vara åtskilligt färre. Jag känner bara till fyra äldre namn på *-hus*, eller då rättare *-husar*. Om de senare namnen vore att jämföra med de förra, borde man finna åtskilligt flera sådana namn i Norrland, antar jag. I alla händelser har Olof Holm satt fingret på ett spännande forskningsproblem, och till diskussionen fört in en ny aspekt, genom att peka på de norska uppenbarligen gamla namnen på *-hus*, som *Melhus* och liknande namn.

Så följer en djupanalys av Jämtland och särskilt Västerhus vad gäller odlingsförutsättningar, boskapsskötselns omfattning och utnyttjandet av

andra utmarksresurser som jakt och fiske. Även om jämtarna befann sig i ett agrart marginalområde, var odlingen av korn av betydelse för dem. Jordbruket var dock baserat på boskapsskötsel, vilket om inte annat visas av att smör var en viktig skatteenhet i landskapet. Härefter kommer en omfattande och djuplodande diskussion om kommunikation och handel, där äldre farleder och kommunikationsleder analyseras. Kapitlet avslutas med en diskussion av Jamtamot, vintermarknaden på Frösön i mars månad, som ägt rum åtminstone sedan 1100-talet och som måste ha varit en begivenhet av stor, kanske monumental, samhällelig och social betydelse för landskapet och dess invånare.

Därefter tar sig Holm an arkeologin, varvid han fäster särskild vikt vid fynd av mynt liksom av betalningssilver, handelsredskap och balansvågar och vikter. Han tycker sig se ett mönster, där uppsättningar av sådana fynd nästan alltid förekommer i rika gravar, vilka ligger invid de större kommunikationslederna i landskapet och vid centrala gårdar. Han menar att detta bör påvisa att dessa familjer och gårdar varit välbeställda, och orsaken härtil ska ha varit att de kunnat tillskansa sig ett överskott genom handel. Kapitlet avslutas med en diskussion om hur det jämtländska samhället under vikingatid kan ha sett ut, där särskilt de många centrala bebyggelserna med namnet *Hov* diskuteras. Holm refererar till synteser, särskilt av Stig Welinder, som vill se ett stratifierat samhälle i Jämtland under vikingatiden, där stormän ska ha kontrollerat "godsliknande nätverk" med underställda gårdar – en modell av järnålderns samhälle som liknar den som tidigare också använts av bland andra Dagfinn Skre för Romerike och Frode Iversen för Vestlandet.¹ Holms analys underbygger inte Welinders tolkning. Holm ser i stället ett mer egalitärt Jämtland utan gods och underlydande gårdar, där ett socialt övre skikt i samhället kunnat tillvinna sig rikedom och inflytande genom handel och sociala nätverk, inte genom kontroll av gårdar och jord.

I ett femte kapitel behandlas de medeltida kyrkornas bakgrund, där särskilt en modell enligt vilken stormän byggt kyrkor vid sina huvudgårdar har kommit att få stort genomslag i forskningen. Holms analys motsäger dock att en majoritet av de jämtländska kyrkorna varit ett slags egenkyrkor, uppförda av stormän i bygderna. I stället ser han dem som *kooperativkyrkor*, som är den term han använder, det vill säga kyrkor som tillkommit genom att ett kollektiv gemensamt uppfört kyrkan. Holm anför många och goda argument för sin ståndpunkt. Lite påfallande är också att Holm ser "flera skäl att räkna med att människors motiv till att engagera sig i lokala kyrkobyggen under tidig medeltid i Jämtland, liksom generellt i Skandinavien, till stor del

1. Dagfinn Skre, *Herredømmet: Bosetning og besittelse på Romerike 200–1350 e.Kr* (Oslo 1998); Frode Iversen, *Eiendom, makt og statsdannelse: Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder* (Bergen 2008).

bottnade i religiösa bevekelsegrunder” (s. 67). Detta påstående är intressant, men bör nog kvalificeras i en kommande diskussion.

Härefter gör Holm så en grundlig analys av just Västerhus kapell eller kyrka. Det påfallande med den är att bara några kilometer från Västerhus låg sockenkyrkan på Frösön, vid byn Hov. Holm har starka skäl för att tolka Västerhus kyrka som en egenkyrka, uppförd av och för den stormannafamilj som residerat i Västerhus, en tolkning som står i samklang med tidigare uppfattningar om denna kyrka. Eftersom således i princip samtliga kyrkor i Jämtland uppförts av ett bygdekollektiv – på samma sätt som jag tror att merparten av kyrkorna i Hälsingland uppfördes – avviker endast Västerhus samt Sunne och Brunflo kyrkor (de senare förmodligen uppförda av den norske kungen respektive den svenska ärkebiskopen) genom att de inte primärt uppfördes av menigheter. Holm kan påvisa existensen av ytterligare en egenkyrka i form av en i dag försvunnen kyrka i Östergårds socken, detta utifrån ägonamnsindicer och arkeologiska fynd av skelett.

Analysen av kyrkorna och socknarna utmynnar i den modell, som jag själv tidigare provat för bland annat Hälsingland,² där bygdekollektiv gemensamt uppfört en kyrka, och där Västerhus egenkyrka framstår som ett unikum, en särpräglad egenhet i detta landskap – en privat stenkyrka uppförd av och för en familj.

Härpå följer en lång utredning, som utgår från det rika skriftliga källmaterial som Jämtland äger från medeltiden, i form av ett slags biografiska undersökningar av de personer som omnämns i dessa brev såsom jordägande i Västerhus. Särskilt diskuteras en Önd Petersson, som var fogde i Jämtland och vars liv och leverne på ett påfallande sätt kan följas i bevarade brev. Det framgår att vi har att göra med en mäktig och rik familj, som kunnat samla på sig stor rikedom och som tillskansat sig denna rikedom i egenskap av ämbetsinnehavare och särskilt genom en omfattande handelsverksamhet, som sträckt sig ända till Stockholm. Holms poäng efter den minutiösa genomgången av denna Västerhussläkt, eller släkter, är att den rikedom som man införskaffat inte, som väntat vore, omsatts i köp av jord och egendom för att bygga upp en godsmassa med underlydande landbor. Visserligen köpte man gårdar och jord, men slakten var som Holm skriver ”inga godssamlare”, utan de plockade ”russin ur kakan när det gällde att skaffa sig ett varierat fastighetsinnehav. Det var således inte kvantitet som man satsade på, utan kvalitet och variation” (s. 131). Ett ord som går som en röd tråd genom Holms analys under hela undersökningsperioden är i stället silver, som helt klart var eftersträvt och som kunde ackumuleras.

När så Holm knyter ihop sin undersökning och återkommer till de in-

2. Stefan Brink, *Sockenbildning och sockennamn: Studier i äldre territoriell indelning i Norden* (Uppsala 1990).

ledningsvis uppställda tre kriterierna som bör finnas för handen för att ett godsägarområde skulle skapas, kan han konstatera att objekt att investera i fanns, i form av gårdar och jordar. Att det funnits resursstarka individer i Jämtland under undersökningsperioden råder heller inga tvivel om; däremot har dessa resursstarka familjer inte hyst någon vilja att investera i jord och gårdar eller att bygga upp godsstrukturer. Holm frågar sig varför så varit fallet i Jämtland och det svar han ger är att dessa familjer i stället tycks ha intresserat sig för att investera i interregional och regional handel eftersom denna gav ett större ekonomiskt utbyte än vad agrar produktion skulle ha gett. Handel fungerade således som ett slags spärr mot uppkomsten av godsbyggnader och minskade de resursstarka individernas intresse av att förvärva jordegendomar.

Vad jag inte förstår, är varför inte Holm tagit det lilla steget och jämfört Jämtland med omkringliggande landskap, med Trøndelag och med Ångermanland, Medelpad och Hälsingland. Många trådar vävs mellan Trøndelag och Jämtland, och den kulturella påverkan västerifrån är både tydlig och känd. Men varför har man gods och leilendingar i Trøndelag, men inga gods och landbor i Jämtland? Vad skiljer sig socialt och samhällsligt genetiskt mellan de två?

I Jämtland, påtalar Holm, finns bara självägande skattebönder: de ytterst få landbor som förekommer brukar gårdar som ägs av institutioner, framför allt kyrkan. Denna bild är identisk med den vi möter i medeltidens Hälsingland där det vid medeltidens slut fanns 2 615 bönder eller skattelagda gårdar. Av dessa var 111 landbor, vilka alla kan knytas till någon av de tre kronogårdarna, till av kyrkan ägda gårdar samt till några till kronan donerade gårdar.³ Samma situation har rått i Medelpad och Ångermanland, men med än färre landbor. Skillnaden är att i Jämtland finns belagt ett frälse, i form av riddare och väpnare med vapen. I Hälsingland har vi bara en frälssläkt, Rålamb i Norrala, som är svår att få grepp om. Månne är den sent inkommen till landskapet.

Det fanns tidigt uppenbarligen rika bönder, storbönder, i Hälsingland, såsom Hä-Gylfe, som omtalas på den bekanta Malstastenen och som ägde flera gårdar.⁴ Men något frälse uppstod aldrig i landskapet och Hälsingland blev aldrig ett godsägarområde. Varför? Är svaret här det samma som för Jämtland, alltså handel? Är det också fallet för Medelpad och Ångermanland? Jag tror inte det. Jag tror att det finns andra skäl till att vi här enkom har självägande skattebönder, på samma sätt som i Jämtland.

3. Stefan Brink (red.), *Hälsinglands äldsta skattelängd: hjälpskattelängden "Gärder och hjälper" från år 1535* (Uppsala 1994), s. 127.

4. Stefan Brink, "En vikingatida storbonde i södra Norrland", *Tor: Tidskrift för arkeologi* 26 (1994), s. 145-162.

Jag frågar mig således, träffar Holm rätt när han anger som enda orsak till att Jämtland är ett självägarområde, landskapets omfattande handel? I ljuset av kringliggande landskap blir detta den springande punkten för mig när jag evaluerar Holms analys och resultat. Handel har onekligen varit av mycket stor betydelse för Jämtland under mycket lång tid och den kan starkt ha bidragit till en intresseförskjutning från jordköp och jordägande – något som är så påtagligt i södra och mellersta Sverige – till handelsresor. Men hur ska man förstå Ångermanland, Medelpad och Hälsingland, med i princip samma samhällseliga uppbyggnad, likartade agrara betingelser – även om Hälsingland producerat avsevärt mycket mer jordbruksprodukter än de övriga – och samma sociala struktur bland befolkningen, i princip bara självägande bönder? Jag skulle gärna vilja se en och samma förklaring för alla dessa fyra landskaps likartade struktur och utveckling. Med andra ord: innan jag till fullo vill acceptera Holms *generella* svar på varför vi får självägande bönder, skulle jag vilja att en motsvarande analys gjordes av de tre norrländska kustlandskapen.

I ett avslutande, väl kort, kapitel diskuteras andra självägarområden: Gotland, där särskilt kyrkobyggnadet utgör en viktig bas för Holms analys och där jordinnehav och uppköp av gårdar och jord för att bygga upp gods-komplex inte varit en drivkraft utan i stället har överskott erhållits genom en omfattande handel; Sønderjylland, där den östra delen sett uppkomsten av många gods-komplex, men där den västra delen inte genomgått samma utveckling, vilket antas ha berott på att bönderna här aktivt och relativt fritt ska ha bedrivit en omfattande handelsverksamhet; södra Finnveden, som liksom de övriga framstår som ett transito-område, som kunnat kapitalisera på en omfattande handel, som legat till grund för en resursansamling hos många familjer.

I kapitel nio sammanfattar Holm sin undersökning på följande sätt: "Typiskt för självägarområdena var alltså att handelsverksamhet var den viktigaste formen av överskottstillägnelse. Detta medförde att dessa stora områden trots stora förmögenhetsskillnader inte var särskilt hierarkiskt uppbyggda" (s. 166). Det bör framhållas att Holm ingalunda är den förste att poängtera detta förhållande, även om ingen gjort det lika grundligt som Holm gör här, utan detta resultat ligger i linje med hur Jämtland analyserats i tidigare forskning

Dessa marginella anmärkningar får dock ej skymma det faktum att Olof Holms avhandling rymmer många viktiga och spännande diskussioner och iakttagelser, vilka nästan alltid bottnar i hans stora kännedom om Jämtland och landskapets äldre källor. Hans arbete med de olika källmaterialen visar på en forskare som besitter stor kunskap inom skilda fält och hans grundkännedom om det skriftliga materialet för Jämtland är påfallande.

För att så sammanfatta: Olof Holm har i sin avhandling lyft fram en social kategori som hamnat i skymundan i historisk forskning under de senaste decennierna, för att inte säga ställts i skamvrån, nämligen självägande skattebönder. Läser man historiska översikter för Europas medeltid förekommer de nästan inte. Detta har lett till att svenska forskare i historia, geografi och arkeologi oftast använt sig av utifrån kommande modeller, gärna med feudala inslag. Olof Holms sällar sig med denna analys av Jämtland till en liten grupp av historiker och arkeologer som på senare tid kommit att intressera sig för medeltidens fria bönder; bland dessa forskare återfinns exempelvis Sigurd Rahmqvist, som har lyft fram den fria skattebondens roll i medeltidens Uppland,⁵ Frands Theuws, som har gjort viktiga analyser i Holland och Belgien,⁶ och även jag själv har försökt lyfta fram de fria bönderna som viktiga aktörer i det äldre Norden genom att analysera våra landskapslagar. Jag tror vi här ser början på en ny forskningsinriktning som på ett fruktbart sätt ska komma att komplettera den livaktiga forskningen om frälset, gods-bildningar och landbor.

5. Sigurd Sahmqvist, *Sätessgård och gods: De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria* (Uppsala 1999).

6. Frands Theuws, "The free and unfree of the historians and the rural population of the archaeologists", opubl. föredrag på konferensen Law and Archaeology in the Early and High Middle Ages, AD 400–1200, The Carlsberg Academy, Köpenhamn, dec. 2010.